

З ІСТОРИОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ

Олександр Коваленко, Андрій Острянко

●

НЕОПУБЛІКОВАНІ НАРИСИ ВОЛОДИМИРА ЄВФИМОВСЬКОГО З ІСТОРІЇ ЧЕРНІГОВО-СІВЕРЩИНИ

Серед науковців доби «розстріляного Відродження», життя та діяльність яких були тісно пов'язані з Чернігівщиною, помітне місце належить Володимирі Степановичу Євфимовському.¹ Він народився 11 липня 1899 р. у с.Берестовець Борзнянського повіту Чернігівської губернії (зараз село Борзнянського району Чернігівської області) у родині псаломщика. Соціальне походження зумовило вибір навчальних закладів - спочатку це було Чернігівське духовне училище (1908-1913 рр.), а потім Чернігівська духовна семінарія (1913-1918 рр.). Втім, від духовної кар'єри юнак відмовився і у 1918 р. вступив до Ніжинського історико-філологічного інституту, реорганізованого невдовзі у Ніжинський інститут народної освіти. У стінах цього славетного вузу В.Євфимовський здобув належний гуманітарний вишкіл і започаткував наукові студії з історії України доби Гетьманщини. Його перший науковий керівник професор Г.Максимович високо оцінив кандидатську (дипломну, як би ми сказали сьогодні) роботу В.Євфимовського «Суди і покарання на Лівобережній Україні в XVII - XVIII ст.»: «Работу свою автор написал на основании очень обширной литературы по этому предмету, а также на основании источников, именно - актовых книг различных судебных урядов ... В результате автор дал весьма ценное и интересное исследование по такому интересному и мало разработанному вопросу... Признаю работу студента Евфимовского прекрасною во всех отношениях».² Після закінчення навесні 1922 р. історичного відділення факультету професійної освіти В.Євфимовський деякий час працював у Ніжинському повітовому статистичному бюро, а восени того ж таки року за рекомендацією Г.Максимовича вступив до аспірантури секції історії України Науково-дослідної кафедри, щойно створеної у складі Ніжинського інституту народної освіти.³ Проте наприкінці 1923 р., у зв'язку з переїздом його наукового керівника Г.Максимовича до Сімферополя, В.Євфимовський порушив клопотання про переведення до аспірантури Науково-дослідної кафедри історії України при Харківському інституті народної освіти. Незважаючи на позитивне рішення кафедри, ухвалене в січні 1924 р., Наркомосвіти в особі Наукового комітету Укрголовпрофосвіти не затвердив його, пославшись на її «перегруженість».⁴

Напевне це порушило плани В.Євфимовського, але не зупинило його наукових студій і не загальмувало фахового зростання. Тим більше, що у квітні 1923 р. В.Євфимовський розпочав свою діяльність на архівній ниві на посаді Ніжинського окружного інструктора Чернігівського губернського архівного управління. Невдовзі він перебрався до Чернігова і почав працювати архівним

реєстратором, завідувачем бібліотеки, кабінету наукових занять і рукописного відділу у Чернігівському губернському історичному архіві. «В своїй архівній праці В.С.Євфимовський, - у лютому 1925 р. засвідчив керівник Чернігівського губернського архівного управління В.Дубровський, - виявив серйозну науково-історичну підготовку, любов та знання архівної справи й організаційний хист; приймав безпосередню участь у всіх науково-культурних зачинах Губарху (виставки, досліди, гуртки і т.і.), а також вів науково-історичні розвідки з власної ініціативи».⁵ Справді, В.Євфимовський перетворився на одного з найдіяльніших учасників краєзнавчого руху в регіоні у всіх його проявах. Він став членом Чернігівського наукового товариства, брав участь у роботі Історико-архівного гуртка, що об'єднував студентів і старшокласників міста, архітектурно-археологічних дослідженнях пам'яток давньоруської архітектури Чернігова, надавав допомогу місцевим музейникам у каталогізації експонатів.⁶ Водночас тривало становлення В.Євфимовського як архівіста й історика, причому обшир його наукових інтересів та зацікавлень помітно розширився за рахунок аграрної історії України XIX ст. Втім, В.Євфимовський правдоподібно відчував потребу у кваліфікованому науковому керівництві й продовжував шукати засобів для своєї формальної легітимізації в науковій спільноті. З іншого боку, на перспективного початківця, очевидно, звернули увагу у київських наукових колах. Вирішальну роль, здається, відіграло особисте знайомство В.Євфимовського з О.Грушевським, а згодом і з академіком М.Грушевським, який у липні 1924 р. відвідав Чернігів.⁷ В усякому разі, у січні 1925 р. В.Євфимовський почав співробітничати з Науково-дослідною кафедрою історії України, що діяла у Києві при Історичній секції Всеукраїнської Академії наук під керівництвом М.Грушевського. У червні 1926 р. видатний вчений схвально відгукнувся про чернігівського науковця, який «з доручення катедри займався описуванням актів XVII ст. бувшого Дворянського депутатського зібрання і виконав сю велику роботу (звиш 700 актів) дуже добре».⁸ Відтак, коли трапилась нагода, В.Євфимовський в грудні 1926 р. був прийнятий до кафедральної аспірантури.⁹

Розпочався новий період у його житті та діяльності. Кафедра затвердила тему подальших студій - «Московські воеводи в українських містах у другій половині XVII ст.», і В.Євфимовський енергійно взявся за справу, розгорнувши пошук матеріалів у архівосховищах Києва та Москви. Паралельно як член Археографічної комісії ВУАН він брав участь у підготовці першого тому «Українського дипломатарію», до якого мали увійти автентичні документи Б.Хмельницького. Принагідно зауважимо, що виявлені В.Євфимовським та іншими членами так званої Археографічної експедиції, організованої Археографічною комісією ВУАН та Науково-дослідною кафедрою історії України, джерела були використані М.Грушевським у роботі над черговими томами його «Історії України - Руси». У січні 1929 р. на засіданні Науково-дослідної кафедри історії України В.Євфимовський зачитав перші розділи своєї промоційної праці, створеної під керівництвом М.Грушевського.¹⁰ Усі ці факти дають сучасним дослідникам формальні підстави для «зарахування» В.Євфимовського до складу «київської школи» М.Грушевського. На нашу думку, це твердження потребує докладнішого обґрунтування з огляду на «наукову генеалогію» В.Євфимовського, який довгий час перебував під впливом зовсім іншої методологічної парадигми. Як учня та послідовника М.Грушевського кваліфікували В.Євфимовського і владні структури, що становило для останнього потенційну небезпеку. Є відомості про те, що з 1929 р. В.Євфимовський перебував на оперативному обліку ДПУ УРСР як «буржуазний націоналіст».¹¹

На зламі 20-30-х рр. у контексті «наступу соціалізму по усьому фронту» було проголошено курс на «радянізацію» ВУАН, що супроводжувався нищівною критикою доробку національної історіографії та закриттям низки академічних установ. У вересні 1930 р. було ліквідовано Київську науково-дослідну кафедру

історії України, а її аспірантів переведено до Харківського науково-дослідного інституту української культури, де, за твердженням В.Євфимовського, він невдовзі захистив свою роботу і отримав звання наукового співробітника. Протягом 1930-1933 рр. працював на посаді вченого архівіста у Харківському центральному історичному архіві й деякий час викладав у місцевих вузах.¹²

Тим часом в Україні здійснювалася хвиля політичних репресій, спрямованих значною мірою проти діячів культури, освіти та науки. Жертвами сваволі стали численні колеги В.Євфимовського, а його самого було звільнено з роботи за звинуваченням в ідеологічних збоченнях: мовляв, «серйозно і глибоко» не працював «над опануванням марксо-ленінської методології».¹³ Складається враження, що за цих обставин В.Євфимовський вирішив рятуватися від подальших переслідувань подалі від рідного краю. В усякому разі навесні 1934 р. він переїздить до Новгород, а невдовзі до Ленінграда і починає працювати у тамтешніх архівних установах. Саме у Ленінграді В.Євфимовського застала війна. Вижити у заблокованому місті, що потерпало від обстрілів, голоду і холоду, пощастило небагатьом. Як свідчать документи, 5 січня 1942 р. В.Євфимовського було викреслено із списку особового складу Центрального державного історичного архіву СРСР у Ленінграді як померлого.¹⁴ Обставини його смерті (або загибелі) й місце поховання залишаються невідомими...

Науковий доробок В.Євфимовського в галузі історії України та архівознавства складається лише з кільканадцяти позицій. Зрештою, інакше й бути не могло з огляду на політичні реалії 30-х рр. ХХ ст. та руйнівне втручання тоталітарної держави у наукове життя. Втім, опубліковані тексти В.Євфимовського засвідчують його високий науковий потенціал, реалізувати який не судилося.

Кілька студій В.Євфимовського залишилися неопублікованими. Це, передусім, історичні нариси про міста Чернігівщини - Бахмач, Березну і Борзну, машинописні тексти яких зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського НАН України.¹⁵ Вони були підготовлені протягом першої половини 1926 р. на замовлення Постійної комісії ВУАН для складання історично-географічного словника української землі, позаштатним співробітником якої дослідник став ще у 1924 р.¹⁶

Нариси В.Євфимовського створені, головним чином, на підставі вже актуалізованої на тоді джерельної бази - давньоруських літописів, «Черниговского наместничества топографического описания» О.Шафонського, «Историко-статистического описания Черниговской епархии», яке зазвичай пов'язують з іменем чернігівського архієпископа Філарета Гумілевського, «Описания Старой Малороссии» та «Обозрения Румянцевской описи Малороссии» О.Лазаревського, «Описание Черниговской губернии» О.Русова, «Истории России с древнейших времен» С.Соловйова. В.Євфимовський використав і деякі публікації на сторінках журналу «Основа» та часопису «Черниговские губернские ведомости», а також довідкові видання дореволюційного і радянського часів. Згадка в нарисах про архіви Борзнянської протопопії та Березнянської міської думи (яку автор довільно назвав магістратом) дає підстави гадати, що він опрацював і деякі документальні джерела. Загалом, на наш погляд, досліднику вдалося стисло викласти історію Бахмача, Березного та Борзни з найдавніших часів до початку ХХ ст. на достатньо високому, як на той час, фаховому рівні. Отож ці нариси заслуговують на уважне вивчення і критичне використання на сучасному етапі розвитку регіональної історіографії. Нарешті, студії В.Євфимовського зайвий раз нагадують про те, що успішний красназничий проект 60-80-х рр. ХХ ст. - «Історія міст і сіл України РСР» - мав цілком реального, але призабутого попередника в особі «Історико-географічного словника української землі», який, на жаль, не був доведений до логічного завершення і не побачив світу.

Тексти студій В.Євфимовського друкуються згідно із сучасними правописними нормами із збереженням усіх стилістичних особливостей оригіналу. Без змін залишено і науково-довідковий апарат, зокрема, систему посилань на використані

джерела. Помилки та друкарські огріхи, що часом трапляються в текстах, виправлено без застережень.

Джерела та література:

1. Докладніше див.: Коваленко О.Б., Ткаченко В.В. Євфимовський Володимир Степанович. Український історик, архівіст, активний учасник краєзнавчого руху 20-х років // Репресоване краєзнавство (20-30-і роки). - К., 1991. - С. 340; Юркова О.В. Володимир Степанович Євфимовський: біобібліографічний начерк // Архіви України. - 1998. - № 1-6. - С. 45-53; Ї ж. Володимир Євфимовський: доля одного з учнів М.С.Грушевського // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвідомчий збірник наукових праць. - К., 1999. - Вип. 1. - С. 86-90; Коваленко О., Юркова О. Євфимовський Володимир Степанович // Українські архівісти: Біобібліографічний словник. - К., 1999. - Вип. 1. - С. 133-135; та ін.
2. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі - ЦДАВОВУ). - Ф. 166. - Оп. 12. - Спр. 2506. - Арк. 14.
3. Ніжинський відділ Державного архіву Чернігівської області. - Ф. Р - 6121. - Оп.1. - Спр. 281. - Арк. 113.
4. ЦДАВОВУ. - Ф.166. - Оп.12. - Спр. 2506. - Арк. 5-8.
5. Державний архів Чернігівської області. - Ф. Р - 647. - Оп.2. - Спр. 106. - Арк. 43.
6. Юркова О. Володимир Степанович Євфимовський: біобібліографічний начерк ... - С. 46-47.
7. Коваленко О., Курас Г. Михайло Грушевський: тиждень в Чернігові // Сіверянський літопис. - 1999. - № 1. - С. 146.
8. ЦДАВОВУ. - Ф.166. - Оп.12. - Спр. 2506. - Арк. 19.
9. Юркова О. Діяльність Науково-дослідної кафедри історії України М.С. Грушевського (1924-1930 рр.). - К., 1999. - С. 154, 156-159.
10. Юркова О. Володимир Степанович Євфимовський: біобібліографічний начерк ... - С. 47-49.
11. Аксютін Ю., Табачник Д. Український синодик Хрушова // Репресоване «Відродження». - К., 1993. - С. 46.
12. Юркова О. Володимир Степанович Євфимовський: біобібліографічний начерк ... - С. 50.
13. Матяш І.Б. Українська архівна періодика 1920-1930-х рр.: історія, бібліографія, бібліометрія. - К., 1999. - С. 121.
14. Юркова О. Володимир Євфимовський: доля одного з учнів М.С.Грушевського ... - С. 88-89.
15. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського НАН України. - Ф. Х. - Спр. 11603, 11605, 11606.
16. Коваленко О., Юркова О. Євфимовський Володимир Степанович ... - С.133.

БАХМАЧ

Бахмач - раніше Конотопського повіту Чернігівської губернії, нині - районний центр Бахмацького району Конотопської округи; від Конотопа - в 35 верстах, від Батурина в 18. Через Бахмач у напрямку з півночі на південь проходить транзитний шлях, що сполучає північні повіти кол. Чернігівської губернії з Полтавщиною (Лохвицький шлях). В Бахмачі вузлова станція, де перехрещуються Московсько-Києво-Воронізька залізниця (лінії Київ-Ворожба та Бахмач-Прилука) з Західною (лінія Гомель-Ромни).

Бахмач лежить в низькій, трохи болотяній місцевості по обох сторонах річки Борзни та її доплива Бахмача; обидві річки зараз являють собою невеликі протоки з болотяними берегами, але на початку ХІХ стол. на них стояли ще млини (р. 1765 рч. Борзна була завширшки 50 саж., рч. Бахмач - 30. Лазар. II, 176).

Бахмач згадується вперше в літописі під 1147 р. серед інших городів Чернігівського князівства на пограниччю з південними степами. Розповідаючи про боротьбу Мстиславичів з Чернігівськими князями і зруйнування першими города Всеволожа (нині с. Сиволож, Ніжин. окр., верстах в 30 від Бахмача), літописець каже: «слышышы иніи гради Уненэжъ, Бэловэжа, Бахмач, оже Всеволожъ взятъ, и побэгоша къ Чернигову»; частину втікачів Мстиславичі перехопили, а їхні городи попалили (Солов., т. II, гл. IV, 407). Чи відродився Бахмач після цієї руїни - невідомо; але коли б він і існував, то був би знищений татарами. Нове заселення місцевостей, сусідніх з Бахмачем, почалось після Деулінського замирення (1618 р.) втікачами з Правобережжя. Опис 1654 р. свідчить, що в половині

XVII стол. Бахмач не тільки відродився, але являв собою досить велике на той час місто з 600 будинками. Опис зазначає власне два Бахмачі: село Старий Бахмач з населенням переважно козачим, і город Бахмач, населений міщанами (Лазар. II, 175). Місцевість Старого Бахмача зветься тепер Староселля (північна частина містечка коло т.зв. «Казенного ставу» на р. Бахмачі); місцевість кол. города зветься тепер Замок (на правому березі р. Борзни), тут міститься базарна площа й стоїть Успенська церква. Третя частина сучасного Бахмача зветься Даньковка, лежить на лівому березі р. Борзни й з'єднується з Заком Пашковою плотиною; в опису 1654 р. Даньковка не згадується, й тому треба гадати що вона молодша за двох перших частин. За місцевими переказами, раніш усього заселена була місцевість Староселля на р. Бахмачі; на правому березі р. Борзни перший поселився козак Кириченко, а на лівому - Данько, від якого й одержала свою назву Даньковка (Черн.губ.вед., 1905, № 273 і Філарет, VI, 357). Таким чином найдавніша частина сучасного Бахмача є Староселля. Але виникає питання: чи є Староселля разом з тим місцем літописного Бахмача, як це стверджує архієпископ Філарет (VI, 357). Лазаревський завважає, що питання це можна буде розв'язати, тільки перевівши археологічні досліди т.зв. Острова, що лежить на захід від сучасного Бахмача й утворений розгалуженнями р. Борзни. Завдовжки цей острів коло 6 верст, а завширшки від 1 до 3; з материком острів з'єднується й зараз тільки одиною греблею, на якій, як переказують, ще недавно існували млини. Майже половина острова вкрита лісом, а решта - зайнята під ниви та сіножаті. На Острові лишилося ще й зараз кілька могил, з яких найбільша має в поперечнику коло 40 аршин, а заввишки - 3 арш.; могилу цю давно вже орють, і вона щороку зменшується; раніш вона була, звичайно, значно більша. Коло цієї великої могили є ще три менші. Існування на Острові могил і дає підстави Лазаревському висловити думку, що слідів літописного Бахмача може й треба шукати якраз на цьому Острові, що оточений з усіх боків водою, був найкращою природньою обороною для населення. За описом 1726 р. Острів належав на особу гетьмана; тут був хутір з сінокосом та млином о двох колах, збудованих за гетьмана Самойловича на його ж особу (Лазар., II, 175).

Опис 1654 р. докладно описує бахмацькі укріплення, збудовані за польських часів: «Городъ Бахмачъ стоить на острову, межі рѣки Борзны и Бахмача; около посаду отъ поля, отъ рѣки Борзны до рѣки Бахмача, огорожено вмѣсто острога забором; в томъ острогѣ трои ворота проѣзжіе; на воротѣхъ и глухихъ наугольныхъ башень нѣтъ. Въ томъ острогѣ на посадѣ поставлена церковь древеная во имя Успенія пресв. владычицы нашея Богородицы. ... Да отъ того болшого острога къ рѣкѣ Борзнѣ, да на устьѣ рѣки Бахмача поставлень городокъ; около того городка осыпъ земляная, на осыпи огорожено острогомъ дубовымъ бревеньемъ облымъ; межъ того острова сделаны ворота проѣзжіе; на воротѣхъ башня покрыта тесомъ; наугольныхъ и глухихъ башень и обломовъ и торасовъ нѣтъ, а вмѣсто торасъ подлѣ того острога, заставлявана пластинами дубовыми да насыпана землю. Да около тогожъ городка, съ дву сторонъ, сделанъ ровъ отъ рѣки Борзны до рѣки Бахмача, по обѣ стороны тотъ ровъ оставлень острогомъ и вешнею порою из тѣхъ рѣкъ около того городка, течеть тѣмъ ровомъ вода... Да около слободъ тогожъ городка, на вспольѣ, межі рѣкъ Борзны и Бахмача, выкопан ровъ для приходу воинскихъ людей...» (Лазар., II, 175). Укріплення ці було зруйновано під час походу Яна-Казимира на Україну 1664 р.; в списку українських міст 1655 р. Бахмач згадується в числі зруйнованих (Солов., додатки до XI т.). Румянцевський опис (1765 р.) зазначає такий стан бахмацьких укріплень: земляний вал навколо города зовсім обсіпався; трое воріт залишилось і мали назви тих поселень, до яких ішли дороги: Батуринські, Типицькі та Куренські. Тепер од колишніх Бахмацьких укріплень не залишилось і сліду (Черн. губ. вед. 1905 р. № 273).

Ім'я Бахмача та сусіднього з ним хутора Поросючки зв'язане з рухом Мазепи проти царя Петра. Хутір Поросючку (на південь од Бахмача) Мазепа купив у

козака Кирила Смаги; наприкінці 1707 р. та на початку 1708 Мазепа переховував тут у своєму дворі єзуїта Заленського, що привіз йому листи від Станіслава Лещинського. Перейшовши одверто на бік Карла, Мазепа у жовтні 1708 р. склав у Бахмачі урочисту присягу на Євангелії перед вищою старшиною й значним товариством, що він не для своєї особистої користі, а для добробуту України піддався під протекцію шведського короля, і потім казав старшині присягнути, що будуть вірні йому, Мазепі, й будуть визнавати шведську протекцію (Основа, 1862, X, лист Орлика).

Бахмацька сотня відома з 1654 р.; в склад її входили, крім Бахмача, села Курінь, Тиниця, Городище та хуторі Поросючка (або Богодаровка, Богдановка чи Богачка), Піски, Марковичів, Біловізький, Зарукавний (Писарщина) і слободка Закревщина (Лазар. II, 175-182).

Селяне м. Бахмача були вільні до встановлення гетьманської резиденції в Батурині. З цього ж часу бахмацьких селян разом з іншими вільними селянами сусідніх з Батурином сел було приписано на особу гетьмана. В господарчому та адміністративному відношеннях гетьманських підданих було поділено на староства, по кілька сел у кожному. Бахмацькі селяне належали до Городиського староства (в склад його входили, крім Бахмача, села Городище та Курінь). Староствами завідували особливі старости, яких призначав сам гетьман; це давало старостам підстави безкарно знущатись з населення й брати гору над місцевою старшиною. Такі тенденції в великій мірі властиві були й Городиським старостам. Р. 1713 Бахмацький сотник скаржився гетьманові «о незносныхъ и нестерпимыхъ кривдахъ, обидахъ и великихъ шкодахъ, дѣючихся такъ ему самому, яко и убогимъ людемъ, жителямъ сотнѣ Бахмацкой, отъ стадниковъ и дворянъ панскихъ (цебто гетьманських), которіе не боячися Бога, великіе обиды и шкоды чинятъ в коняхъ, в быдлу, и находячи въ корчмы, фанты, шапки и разные платя у людей обдирають, о чемъ суть многіе доводи...» Ці кривди, писав сотник, чинились за відомом Городиського старости, який частину пограбованого в сотнян брав собі. Для розв'язання справи гетьман посилав до Бахмача особливого висланого, але староста зумів не тільки виправдитись, але ще подав скаргу до Генерального суду на Бахмацького сотника за безчестя. Р. 1719 сотник Боровський подав Скоропадському скаргу про те, що Городиський староста неправно захопив собі всі ярмаркові збори з Спаського ярмарку в Бахмачі (раніш ці збори сотники ділили пополам із старостами). В цій же скарзі Боровський описує «крайнюю нужду убогой Бахмацкой сотни»: «же згола въ малолюдной селской сотнѣ моей не отколь жаднихъ сотеннихъ не имѣючи приходовъ, не тилко переезджающимъ гостямъ, якъ всюда по иныхъ сотняхъ и городкахъ ведеться, неотколь подорожнихъ живностей давати, кромѣ що зубожалый на таком худомъ вакансѣ домок мой мѣеть, тиль контентую и венерую каждого; навіть для уставичныхъ сотенныхъ расходовъ и паперу не зъ чего и не за що купити». Сотник прохав гетьмана видати універсал, «абы п. староста Городискій не интересовался на той ярмарочокъ, зъ якого доходу не болшь якъ копь шесть збереться...» (Лазар., II, 161, 176, 182).

Відносно повинностей з бахмацьких посполитих відомо, що за гетьмана Мазепи вони не платили ніяких грошових та хлібних зборів, крім роботи на гетьманський двір; при Скоропадському ж бахмачці платили: від вола й коня по 20 кіп і по 5 четвериків овса великоросійської міри. Збори ці були не дуже тяжкі як на ті часи. Але крім зборів та роботи на гетьманський двір, на посполитих лежали ще різні «общенародні повинності», і щоб увільнитися від них бахмачці йшли в підсудіжки до старшини, що заводила собі хутори коло Бахмача, або записувались у стельмахи генеральної гармати. Під захистом дужих державців бахмаццям можна було зовсім не думати про общенародні повинності: коли Бахмацький отаман наслідився р. 1722 вимагати від Кочубеевих підданих провіянту для солдат, що стояли в Бахмачі, то Кочубеї схопили отамана на Батуринському ярмарку «и въ свой дворъ насильно затягнувши, немилостивым окрыли боемъ, такъ что едва живъ остался» (Лазар., II, 177).

Коло 1720 р. гетьман Скоропадський віддав Городиське староство зятеві своєму - полковникові Ніжинському Петру Толстому; р. 1727 кн. Меншиков усунув Толстого з полковництва, і Городиське староство разом з усією Батуринською волостю передано було царем самому Меншикову. А коли вороги повалили Меншикова, то Городиське староство «отписано было на ея императорское величество»; причому половину бахмацьких селян було виділено й приписано до Понорницької волости, що належала цесарівні Лизаветі Петровні. Р. 1750 Батуринську волость було віддано новому гетьману Розумовському; селяни ж, приписані до Понорницької волости, так і залишились у віданні останньої (Лазар., II, 177).

За число дворів козачих та посполитських у Бахмачі в XVIII ст. є такі відомості. За ревізією 1736 р.: козаків заможних 100 дворів, убогих 101 дв., козачих підсусідків 17 хат, державських підсусідків 13 хат; посполитих «описаныхъ на ея величество» заможних 4 двори, убогих 14 дв.; цесарівни Лизавети Петровни, приписаних до правління Понорницького, - заможних 12 дворів, убогих - 21 дв. (Лазар., II, 177). За описом Новгород-Сіверського намісництва 1781 р.: духовенства - 8 дв., урядників 13 дв., в дворах духовенства й урядників великих будинків о 6 покоях - 1 и о 3 покоях - 6; козаків виборних - 91 двір, 222 хати; підпомощників - 203 дв., 262 хати; посполитих «государевыхъ, вдомства правления Понорницкаго» - 72 двори, 105 хат; графа Кирила Розумовського - 22 двори, 24 хати; Павла Кочубея, підкоморія повіту Полтавського - 10 дв., 14 хат, поручика Кулаковського 11 дв., 15 хат; підсусідків церковних і священницьких 22 дв., 40 хат, козачих - 2 дв., 2 хати.

За відомостями кінця XVIII ст., населення Бахмача жило переважно з хліборобства. Лишки хліба возили на продаж у Батурин, Нові-Млини та Короп; продавши хліб, купували там же горілку бочками й возили на продаж у Прилуку, Лубни, Миргород та Гадяч; частину купленої горілки привозили додому в Бахмач і там торгували нею. Частина населення займалась чумакуванням: ходили в Крим по сіль та в Черкаси по рибу й, повернувшись, продавали ці продукти в Стародубі, Сосниці й у самому Бахмачі; чумакування зацілило у Бахмачі до початку 2-ої полов. XIX ст. (Домонт. 375). Базари одбувались раз на тиждень; ярмарок - один на рік - Спаський (6 серпня), на нього приїздили купці з сусідніх міст (Батурина, Борзни та ін.) з мануфактурним та дрібним товаром, рибою й горілкою. Шкіл дві (р. 1765) - при церквах Успенській та Воскресенській; при Воскресенській церкві був, крім того, шпиталь та церковне брацтво. Успенська церква «в Замку» згадується вже в опису 1654 р.; р. 1732 на її місці збудовано було нову церкву деревляну заходами Бахмацького сотника Василя Покотила та місцевого духовенства й населення; сучасна Успенська церква - деревляна - збудована р. 1862. Церква на Староселлі - Вознесенська збудована р. 1883 (деревляна); перша церква на Староселлі - Воскресенська збудована була р. 1755, згоріла р. 1815 й замість її в 1820-х рр. збудовано було попередницю сучасної Вознесенської церкви - теж Вознесенську (Філарет, VI, 358-362).

Хронологія Бахмацьких сотників: Павло Семенов Тищенко, 1654. Яків Пашенко, 1672. Степан Романович, 1695-1700. Самійло Савицький, коло 1700. Степан Гелега, 1709. Кирило Троцький, 1710-1713. Семен Боровський, 1717-1722. Василь Покотило, 1728-1743. Андрій Іванович Барановський, 1743-1752. Кирило Забіла, 1752. Михайло Янович, 1757-1768 і 1770-1781. Тимофій Хильчевський, 1768 (Див. про них Лазар., II, 162-174).

Після скасування Гетьманщини та встановлення намісництв (1782) Бахмач увійшов у склад Коропського повіту Новгород-Сіверського намісництва, а при перетворенні намісництв у губернії і розформуванні Коропського повіту - перейшов у склад Конотопського. При районуванні 1923 р. Бахмач зроблено районним центром Конотопської округи на положенні селища міського типу.

Населення Бахмача й досі живе переважно з хліборобства; значно розвинені також культури тютюну та цукрових буряків, що їх відправляють залізницею на Парафіївський цукроварний завод. Велике значіння для економічного розвитку Бахмача мало проведення через нього Києво-Воронізької та Ліваво-Роменської

залізниць (1860-70 рр.), завдяки чому Бахмач став вузловою станцією. До нього стягувалась з околичної території (верст 40-50 у поперечнику) велика кількість продуктів сільського господарства (головним чином ріжне збіжжя, потім - тютюн, олійне сім'я, цукрові буряки та ін.), що йшли потім почасти по різних напрямках Чернігівщини, почасти в інші губернії, а хліб іноді й за кордон (через Лібаву та Одесу або західними залізницями в Кенігсберг. Русов, II, 221, 229). Кількість грузів, що відправлялась з Бахмача та одержувалась у ньому, рахувалась на мільйони пудів. Багато жита привозилось для винокурень та мукомольні в с. Курені (Русов, II, 217, 221). Р. 1877 з станції Бахмач Лібаво-Роменської залізниці відправлено 3.585.000 пудів різного грузу, одержано - 1.535.000 пудів; головними об'єктами експорту були овес (р. 1878 відправлено 1.292.000 пуд.) та жито (р. 1878 - 1.000.000 пуд.). До середини 1890-х рр. цифри експорту хліба зі ст. Бахмач значно зменшились: р. 1894 відправлено 1.448.000 пуд. грузу, одержано 581.000 пуд.; в числі вивезених грузів було - вівса 386.000 пуд.; жита тільки 2.600 пуд. (Русов, II, 216-217). Зменшення в 90-х рр. вивозу хлібних грузів є загальне явище для всієї Чернігівщини. Що до ст. Бахмач спеціально, то треба зазначити, що тут рівнобіжно зі зменшенням експорту збіжжя в необробленому вигляді йде збільшення імпорту його (р. 1895 одержано 364.000 пуд. жита), що викликано було діяльністю винокурень у Бахмачі та особливо парової мукомольні в сусідньому селі Курені (середня сума перемолу до 500.000 пуд. на рік (Русов, II, 221, 287). Звичайно, що жвава діяльність залізничної станції та мукомольні давала значні заробітки населенню Бахмача та околичних сіл.

В торговому відношенні Бахмач ніколи не являв собою значного центра. Число ярмарків усе ж таки зросло протягом другої половини XIX - початку XX стол. Крім давнього Спаського ярмарку (6 серпня) заведено р. 1867 ще два: 21 травня (на Костянтина і Єлену) та 26 вересня (на Йвана Богослова), а на початку XX стол. встановлено ще два: 26 жовтня (Казанський) і перед новим роком (Різдвяний). Предмети торгівлі - звичайні для сільських ярмарків: крам, бакалія, рогата худоба, гончарні вироби. Базари збираються двічі на тиждень понеділками та четвергами (Списки ярмарків, видані Черн. Губземством 1898 та 1911 р.).

Р. 1860 в Бахмачі нараховувалось 792 двори з населенням близько 5000 душ. Р. 1905 козаків - 806 дворів, крестян бувших поміщицьких - 91 дв. і державних - 200 (разом 1097 дворів) (Черн. губ. вед., 1905 р. № 273); за іншими відомостями в Бахмачі вже р. 1897 рахувалося 1282 двори з 7304 душами населення (правда, разом з двома залізничними приселками. Русов, II, 191/11). За переписом 1916 р. в Бахмачі разом з приселками - 2135 дворів і 10989 душ населення, без приселків 1196 дв. і 7388 душ (Спис. посел. Черн. Губ. 1919); державний горілчаний склад; поштово-телеграфна контора, 2 земські школи, сільська бібліотека. Цікаво, що ще 1897 р. в Бахмачі існував шпиталь, що утримувався на кошти місцевого «церковно-приходського попечительства» (Русов, II, 298).

В роки горожанської війни на Україні в Бахмацьких болотах та чагарниках ховалося багато великих і дрібних банд, що робили велику шкоду як радянській владі та залізниці, так і населенню. Під час різних наступів та змін влади за Бахмач, як вузлову станцію, точилися вперті бої (напр. з денікінцями).

Чернігів. Червень 1926 р.

Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського НАН України. - Ф.Х. - Спр. 11603. - Арк. 1-10. - Машинопис

БЕРЕЗНЕ

Березне (або Березна) - місто, раніше «заштатний город» Чернігівського повіту й губернії, нині - районний центр Березенського району Чернігівської округи; на шляху з Чернігова на Глухів, в 35 верстах від Чернігова. Лежить на рівній, трохи низькій місцевості, серед полів, у тій смузі, що становить собою перехід од лісів до чорноземного степу. Річка в Березному - Березна та протік Гайстрова-струя тепер

майже повисихали, в XVIII ст. на них стояли ще млини.

Архієпископ Філарет Гумілевський вбачає Березне в городі Березої, що згадується по літописах у XII стол. Р. 1102 князь Юрій Суздальський, воюючи з Ізяславом Мстиславовичем, прямував із Глухова на Чернігів; описуючи цей марш Юрія, літописець серед інших поселень в околицях Чернігова згадує й Березою: «Поиде къ Березому и яко ота у Свини о половцы у суботу, а завтра в неделю не хотя идти къ городу (Чернигову), но ста у Гюргичева». Удруге літопис згадує Березою під 1156 р.: небіж Чернігівського князя Ізяслава Давидовича - Святослав Володимирович, що був, мабуть, незадоволений з свого уділу, «бѣжа изъ Березоя (по іншому списку - Березова) во Вщижъ» і, захопивши всі городи по Десні, вступив у спілку з Смоленським князем Ростиславом. Ізяславу довелось силою втихомирювати небожа. Ця звістка дозволяє вбачати в Березої удільний город, що даний був у володіння одному з молодших чернігівських князів.

Перша певна звістка за Березне в XVII ст. відноситься до 1638 р.: козацький гетьман Степан Остряниця, перераховуючи в своєму універсалі українські «городы и пов(ты)», які терпіли утиски від поляків, згадує серед інших і Березенський. Шафонський каже, що Березне за польських часів було село або містечко Чернігівського воеводства й належало польському коронному гетьманові Потоцькому. Останньому ж Шафонський приписує й збудування в Березному укріплення з земляним валом (місце укріплення й досі зветься Замковище). Від польського часу в Березенській ратуші ще в кінці XVIII стол. переховувалося два універсали, дані в Райгороді «кушнерамъ, кравцамъ и шевцамъ, въ Райгород (ослимъ)», один - р. 1647 від Іоанеса Котельницького, а другий - р. 1648 від Кільчевського (текст їх - у «Обозр. Румянц. Оп.» Лазаревського, вып. I, стор. 94-95). На підставі цих документів Шафонський гадав, що Березне звалось раніш Райгородок; але Лазаревський зазначає, що документи ці, можливо, тільки писані в Райгороді (ніні с. Райгородок, Коропського району, Конотоп. округи) й попали до Березного випадково - їх могли занести сюди цехові, що переселились з Райгороду.

Після Хмельниччини Березне стає сотенним містечком Чернігівського полку. В бурхливу добу Руїни Березне двічі згадується на сторінках літопису Самовидця. Р. 1659, коли почалось загальне повстання проти Виговського та його спільників-поляків, березенці вкупі з козаками Цоцюри побили жовнірів, що розташувались на стацію в Березному. Друга згадка за Березне міститься під 1664 р., коли березенці на чолі з Сосницьким полковником одбили наступ польського загону, що його відрядив на Березне Ян-Казимир, здобувши Салтикову-Дівицю. З зовнішнього життя Березного XVIII ст. треба одзначити морове повітря в ньому в рр. 1710-11 та 1771 і навали сарани в рр. 1736-1740, 1755-56 та 1780.

В склад Березнянської сотні входили села Городище й Локнисте та деревні Гусавка, Дурні, Гористе. Міщани Березного платили гетьманам стацію натурою - харчем та працею: косили в степу сіно й возили до гетьманського двору дрова; Мазепа замінив харчеві датки грошовим окладом. Для матеріальної допомоги до Березенської ратуші приписано було посполитих села Городища, які в середині XVIII ст. (1748) передані були Чернігівському Троїцькому монастирю. Р. 1757 гетьман Розумовський надав 40 дворів у Березному Стародубському полковому судді Кирилові Лобисевичу.

З Березенських сотників відомі по документах: Сава Іовенко, 1663-1685. Василь Ілліч Скоропадський, 1697-1709 (потім - Чернігівський полковий обозний; брат гетьмана). Василь Бошаркевич. Федір Іванович Лисенко, 1723-1728 (потім - генеральний осавул). Син його Андрій Федорович Лисенко, 1729-1746. Олександр Брежинський, 1731. Яким Іванович Сахновський, 1748-1769. Син його Павло Якимович Сахновський, 1777. Після утворення статуткових шляхетських судів Березне у судових земських справах належало до Менського повіту.

В церковно-адміністративному відношенні Березне в середині XVII ст. належало до Менської протопопії; але р. 1696 згадується вже окремих Березенський протопоп

Федір Богданович. Березенська протопопія входила в склад Чернігівської архієпископії; р. 1768 в відомстві Березенської протопопії було 26 церков. З Березенських церков найстаріша Вознесенська - деревляна на кам'яному фундаменті, збудована р. 1761. Соборну Благовіщенську - кам'яну збудовано р. 1780, на її місці стояла раніше деревляна (згадується р. 1676), що згоріла від блискавки р. 1765. Між 1693-1786 рр. згадується Успенська церква, якої тепер немає. Немає зараз і Михайловської церкви, що стояла в XVIII ст. біля Покровської. Сучасна Покровська церква - кам'яна - збудована р. 1905, на її місці стояла раніше деревляна, збудована р. 1683; до р. 1780 Покровська церква вважалась за соборну. Кам'яну Петропавловську церкву збудовано р. 1883, на її місці з кінця XVII стояло по черзі дві деревляних.

За число населення в Березному в XVIII ст. є такі відомості. Р. 1736: 504 родин козацьких і 20 підсусідків державських. По «Обозр. Румянц. оп.» в Березному всіх дворів 1002. Р. 1781: козаків 663 двори, 758 хат; козачих підсусідків - 14 дворів, 16 хат і бездворних 24; пушкарів Чернігівської полкової артилерії - 5 дворів, 5 хат; посполитих коронних - 84 двори, 88 хат; підданих капітана Володимира Маркевича, що дістались йому від тестя-судді полкового Стародубського Лобисевича - 46 дворів, 48 хат; різночинських підсусідків - 42 двори, 57 хат і бездворних - 29 хат; разом: дворів 854, хат 1026. Для доби намісництва (1786) Шафонський дає такі цифри: загальне число населення - 6661 душ обох полів; з них дворян і урядовців - 247, купців (українців) - 22, міщан - 614, козаків - 4488, селян казенних - 9, поміщицьких - 114, духовенства - 140. Шафонський перераховує такі частини Березного та передмістя: 1) Город з рештками земляного валу, де міститься Замковище - місце старого укріплення; за Шафонського Замковище було вже забудовано обивателями; міський вал з трьох боків оточували протоки: Сухоносівка, Менський і Клевань, які, з'єднуючись під Замковищем, утворювали протік Гайстрову-струю, що впадала в річку Березну на південному передмісті; 2) Михновка; 3) Кут Загальського; 4) Білоусівка; 5) Петропавлівка; 6) Татарчуківка й 7) Хворостянка; перші три передмістя дістали свої назви від перших поселенців; Петропавлівка - від церкви Петра і Павла, що міститься там; назвища Татарчуківка та Хворостянка - це зовсім нові.

За відомостями XVIII ст., населення Березного жило переважно з хліборобства. Лишки хліба продавались або переганялись на горілку. По розвитку гуральництва Березному належало одне з перших місць на Лівобережжі; невелика частина викуреної горілки продавалась по шинках, а решта одвозилась на продаж у південні міста (Ніжин, Прилуку, Переяслав, Хорол та ін.). За Шафонського в Березному існувало 116 винниць з 288 невеликими казанами, шинків було 50; горілки вироблялось пересічно на 1500 карб. на рік; на гуральнях було зайнято коло 200 робітників, які мали свій цех (що потім з'єднався з цехом кравецьким молодецьким). Другим предметом вивозу з Березного були садові овочі: в гарний урожай березенці продавали калузьким купцям садовини на кілька сот карбованців. Частина населення займалась чумакуванням: їздили на Дін по рибу та в Крим по сіль, продаючи потім ці продукти по сусідніх містах. Ярмарків було 3 на рік: Вознесенський, Успенський та Миколаївський - 6 грудня (останній заведено р. 1785); на них з'їздилися купці переважно з Північного Лівобережжя. Ремісники Березного об'єднані були в цехи: калачницький (засновано р. 1663), ткацький (р. 1760), шевський (найбільший по числу членів), ковальський (об'єднувався з ткацьким), кравецький та кушнірський (об'єднаний) та кравецький молодецький, що в нього входили винокури та підмайстрі-шевці; існував ще цех старечий (згадується р. 1748). Лавок за Шафонським було в Березному 153, млинів водяних - 12, вітряків - 19, шпиталів - 5, шкіл - 5.

При встановленні намісництва Березне як велике містечко зі значною торгівлею та ремеслом попало в число повітових міст Чернігівського намісництва, і з р. 1785 управлялось по «Городовому положенню». При встановленні Малоросійської губернії (1796) Березне перетворено було в «заштатний город» Чернігівського

повіту. При районуванні 1923 р. (перетворення повітів на округи) Березне зроблено центром Березенського району Чернігівської округи.

Місто Березне й зараз має сільський характер. Населення живе з хліборобства та почасті з садівництва; дрібні промисли та торгівля займають теж не останнє місце в бюджеті березенців. Березенці відомі між сусідами як народ спритний, дотепний, але не завжди чесний; існує навіть прислів'я: «хороший чоловік, та березенець». Оповідають - звичайно, жартуючи, - що коли цариця Катерина переїздила через Березне (р. 1787), то березенці покрали колеса з царської карети... З дрібних промислів у Березному найбільше розвинений шевський: взуття шиться на продаж; в 60 рр. XIX ст. в Березному було 135 шевців, які виробляли взуття в середньому на 12000 карб. на рік; р. 1923 займалось шевцюванням 405 дворів або 830 чоловік. Досить розвинене також кушнірство: в 1860-х рр. березенські кушніри виробляли щороку до 5000 кожухів на 25000 карб. Інші торгують кінями, рогатою худобою та свинями, хлібом, тютюном. Для торговельних операцій березенці їздять не тільки по сусідніх містах Чернігівщини, а й в інші губернії України та Росії. Ярмарків у Березному буває три на рік: Трьохсвятительський (30 січня), Вознесенський та Успінський; на них привозять ріжний скот та шкіряні товари. Р. 1861 в Березному нараховувалось понад 8000 душ населення, будинків - 1242, млинів-вітряків - 63, міські прибутки - коло 1100 карб. на рік, видатки - теж. Р. 1897 населення - 9300 душ, дворів - 1594, міські прибутки - 8500 карб. на рік, видатки теж. Р. 1925 населення - 9856 душ, дворів - 2075. Архів Березенського магістрату (XVIII-XIX ст.) постраждав за часи революції й зараз переходиться в Чернігівському історичному архіві.

Чернігів. Лютий 1926 р.

Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського НАН України. - Ф.Х. - Спр. 11605. - Арк. 1-5. - Машинопис

БОРЗНА

Борзна - місто на болотяній річці Борзні (доплив Десни), нині районний центр Борзенського району Конотопської округи, раніше повітове місто Чернігівської губернії. На великім шляху з Києва до Москви - між Ніжином та Батурином; інші шляхи, що проходять через Борзну, з'єднують її з околичними містами кол. Чернігівської губ. Від Борзни до Батурина - 30 верст, до Ніжина - 48, до Чернігова - 90.

М. Борзна лежить на рівній місцевості в тій смузі, що становить собою перехід від лісів до чорноземного степу. Оскільки можна гадати по топографії найстаріших борзенських церков, раніше усього в місті заселено було півострів, що його утворює річка Борзна. Береги останньої були вкриті колись суцільними лісами, частина яких і досі лишилася на північ та на схід од Борзни. Такі природні умови вказують на те, що Борзна могла існувати ще в передтатарську добу. Старий літопис не згадує Борзни; про її існування можна тільки догадуватись, коли літопис указує на «нині гради», сусідні з сучасною Борзною: «слышаша иніи гради - Унен(ж), Б(лов)жа, Бахмач, оже Всеволожъ взятъ, и поб(гоша къ Чернигову)» (1147 - епізод із боротьби Мстиславичей з Ольговичами та Давидовичами). Після татарської руйни місцевість Борзенщини лежала пустою аж до другої чверті XVII стол. Головні маси населення на території кол. Ніжинського полку прийшли з-за Дніпра після Деулінського замирення. Приблизно в ті часи відродилась чи може вперше заселилась і Борзна. До цієї доби О.М.Лазаревський відносить утворення поляками в місті Борзні земляних укріплень над р. Борзною, за які згадує Шафонський. Починаючи з 30-х років XVII стол., ім'я Борзни згадується в історичних документах. Під час польсько-московської війни 1632-34 рр. Борзну разом з околичними містами зайняло московське військо. Посилаючись на актову книгу Чернігівського гродського суду, Шафонський каже, що Борзна р. 1635 була містечко Чернігівського воеводства й належала

каштелянові Цехановському Францискові Вишлю (або Віселю); можливо, як гадав Лазаревський, що Вишль одержав од короля Борзну за врядження Ніжина, який теж нещодавно тоді відродився. Далі Борзна згадується р. 1638 в універсалі козацького гетьмана Степана Остряниці на ряду з іншими українськими «городами и пов(та)ми», які терпіли утиски від поляків. 1648 рік звільнив Борзенщину від поляків, які більше не повертались сюди й після Зборовського договору. Під р. 1649 згадується вже Борзенський наказний полковник Петро Забіла, а з р. 1654 Борзна відома як центр Борзенської сотні, що входила в склад Ніжинського полку. При Розумовському (1758) Борзенську сотню поділено було на дві - першу й другу; в склад першої Борзенської сотні входили: м. Борзна й села - Кінашівка, Сидорівка, Холми, Ядути, Адамівка, Красилівка та Плиски; в склад другої - села Оленівка (центр сотні), Красний-Став, Прачі та Загоровка. Московські переписи (1654) лишили докладний опис укріплень м. Борзни. З цього опису видно, що в Борзні було два городки з земляними валами, дубовими острогами, баштами та ровами: один на ріжку над річкою, де зараз соборна церква, другий - трохи вище по річці (можливо там, де садиба кол. земської лікарні). Під час війни Виговського з Москвою (1659) Борзна дуже постраждала від московського війська: захопивши Борзну, москалі вирубали частину жителів, інших побрали в неволю, а місто спалили. Р. 1663 в Борзні на ринку скатовано було конкурентів Брюховецького: Сомка й Золотаренка та їхніх прихильників. Через рік (1664) Борзну захоплюють вороги Брюховецького - військо Тетері та Яна-Казимира; але за допомогою москалів Борзна скоро опинилась знову в руках Брюховецького. З подій зовнішнього життя Борзни в кінці XVII ст. треба одзначити велику пожежу, про яку зберігся запис на Євангелії Троїцької церкви: «року 1693 м(сто) Борзна выгор(ла) съ церквами Божиими».

Як і по інших містах Гетьманщини, до Борзенської ратуші приписано було для матеріальної допомоги кілька околичних сел з посполитими: Красилівка (при Апостолі одібрана на ранг генеральних суддів), Оленівка на Кінашівка (яку Мазепа віддав Ніжинському полковникові Степану Забілі). Але міські повинності в Борзні були остільки великі, що до виконання їх гетьмани притягували підданих приватних державців цілої сотні. Ратушні посполиті, щоб здихатися міських повинностей, вважали за краще піддаватися під протекцію державців. Найбільш тяжкою повинністю борзенських міщан було вистачати підводи для українських та московських осіб, що переїздили через Борзну по великому Києво-Московському шляху. Особливо тяжко приходилось борзенцям під час війни, коли рух по шляху незвичайно збільшувався. В універсалі з 16 вересня 1706 р. гетьман Мазепа згадує свої попередні «килко кратніи універсали, мѣщаномъ борзенскимъ выдаванніи, упоминательніи и приказуючіи, аби подъ часъ валнихъ наездовъ была з маетностей рознихъ в сотнѣ Борзенской державцовъ чинена подводами помочъ мѣщаномъ борзенскимъ»; але ці універсали «не мѣють своей поваги; а они, бѣдніе мѣщане, барзѣй подъ сей часъ, когда премного числа подводъ указуетъ потреба рознимъ яко з Москви до Киева, такъ з Киева до Москви переержажачимъ особамъ, сами безъ жадной помощи з маетностей, подъ державцами будучихъ, тую повинность двигаючи и отбуваючи, до остатного пришли знищенія и разоренія». Щоб примусити державців допомогати борзенцям в підводній повинності, гетьман посилав до Борзни від себе козака сотні Батуриної пана Якова Мотузенка, якому доручає разом з тим збирати грошові податки на утримання компанійців. Подібні до цього універсали видавав і Скоропадський. Щоб привернути назад до ратуші для одбування міських повинностей посполитих, які піддалися під протекцію державців, Скоропадський посилав до Борзни свого «висланого» пана Олександра Чуйкевича. Місцеві державці не тільки охотно приймали до себе ратушних посполитих, але намагались захопити й міські землі: універсалом з 6 вересня 1717 р. Скоропадський наказував панам Карпові Часнику, полковникові охочекомонному, та Тимофію Забілі повернути Борзенській ратуші сіножать, якою вони неналежно були заволоділи. В половині XVIII стол. (1751) гетьман Розумовський надав борзенських міщан з усіма приналежностями та вгіддями (разом з міщанами

Конотопа та Нових-Млинів) в рангове володіння генеральному обозному Семенові Кочубею. В такому становищі борзенські міщане пробули до відкриття намісництв, коли їх було обернуто в коронних посполитих.

Частини Борзни та передмістя, що їх перераховує Шафонський, існують і зараз: 1) Город із замком - найстаріша частина, де стоять майже всі міські церкви; 2) Кустовці; 3) Нове-місто (обидва згадуються ще в опису 1654 р.); 4) Майдан, де здавна збираються базари та ярмарки, 5) Скраївка; 6) Лосківка; 7) Підкінашівка - з'єднується з приміським селом Кінашівкою, і 8) Часниківка - нині слобода, виникла в першій чверті XVIII ст. з володіння сотника Борзенського Тараса Забіли, від якого перейшла потім до чоловіків Забілиних онук: компанійського полковника Василя Карповича Часника та Олекси Демидовського.

За число дворів та населення в Борзні в XVIII ст. є такі відомості. Р. 1736: козаків заможних - 67 дворів, убогих - 65 хат, підсусідків козачих - 60 хат, міщан заможних - 16 дворів, убогих - 139 хат, підсусідків посполитських - 25 хат, державських - 133 хати, підданих на Часниківці - 7 дворів. Р. 1781: козаків - 266 дворів, 374 хати, козачих підсусідків - 9 дворів, 11 хат і бездвірних - 41; посполитих на ранг обозного генерального - 148 дворів, 178 хат, підсусідків різних володільців - 173 двори, 300 хат. Для доби намісництв (1786) Шафонський дає такі цифри: загальне число населення в Борзні - 6595 душ обох полів, з них: дворян -100, купців 3-ої гільдії - 23, міщан - 2024, козаків - 2189, селян казенних - 172, поміщицьких - 2000, духовенства - 87.

За відомостями к. XVIII ст., населення Борзни жило переважно з хліборобства. Лишки хліба продавались або переганялись на горілку; горілчаних казанів у місті було коло 50, а взимку - більше; шинків - 32. Ярмарків - 3 на рік: на 4-ім тижні великого посту, Троїцький та 14 жовтня (на Параску), «и онья, - каже Шафонський, - въ числѣ знатнѣйшихъ по Малой Россіи почитаются»; на них з'їздилися купці з українських та великоросійських міст (Калуги, Рильська, Путивля, Курського т.ін.). Ремісники Борзни об'єднані були в 5 цехів: шевський (найбільший - 54 члени), кравецький, ткацький, ковальський (що об'єднував разом і гончарів) і різницький. Лавок за Шафонського було в Борзні 26, солодовень - 32, млинів приватних на р. Борзні - 5 (всі поміщиків Забіл), шпиталів - 5, шкіл парохвіяльних - 5; приватних будинків, що мали від трьох до восьми кімнат, було 14, решта - невеликі, низькі, на передмістях переважно під солом'яною стріхою; з кам'яних будівель, крім церков, було тільки 2 комори (полковника Забіли та купця Зотова).

Сотницький уряд у Борзні майже весь час тримався в роді Забіл. Це пояснюється, каже Лазаревський, тим, що в Борзенській сотні зовсім не було заможних панів, які б могли конкурувати з Забілами, що здавна відзначались своїм багатством. Перший Борзенський сотник з роду Забіл - Петро Михайлович Забіла за польської влади був «адміністратором» королівського маєтку у Борзні, з 1654 до 1659 р. - Борзенським сотником, коло 1665 р. - генеральним суддею, а 1669 - генеральним обозним. Р. 1656 Петро Забіла одержав царську грамоту на 5 сіл біля Кролевця: Обтов, Реутинці, Лучники, Погоріловку та Плишки; села ці за поляків належали Вишлю, який, за Шафонським, володів Борзною. Сина Йвана Петро Забіла оженив з дочкою генерального обозного Борковського, а дочку видав заміж за сина Ніжинського полковника Жураковського. Помер Петро Забіла р. 1689 дуже старим (мав більше 100 років). Нашадки Петра Забіли, починаючи з Борзенського сотництва, теж доходили полкових та сотенних урядів (напр., син Степан, онук Михайло Тарасович). Хронологія Борзенських сотників: Петро Михайлович Забіла, 1654-1659. Григорій Проскуренко, 1669. Тарас Петрович Забіла, 1669-1672. Степан Петрович Забіла, 1674-1677. Василь Петрович Забіла, 1683. Юрій Тарасович Забіла, коло 1690. Тарас Тарасович Забіла, 1690-1709. Михайло Тарасович Забіла, 1710-1727. Пантелеймон Михайлович Забіла, 1729-1757. Кирило Забіла, коло р. 1760. Іван Шишкевич, 1764. Олекса Виридарський (2-ої сотні), 1766. Микола Роба (1-ої сотні), 1770-1781. Карпо Миколайович Забіла (2-ої сотні), 1773. Семен Панюта (2-ої сотні), 1780. В судовому відношенні після утворення статутових шляхетських судів Борзна належала до Батуринаського повіту.

Найдавніші Борзенські церкви збудовано за Гетьманщини. Соборна Троїцька церква - кам'яна - постраждала від пожежі 1693 р., двічі розвалювалась (1733 та 1764 рр.), остаточно її відбудовано р. 1789; р. 1811 вона знову обгоріла. Під час відбудовання Троїцької церкви після 1733 р. збудовано було біля неї кам'яну Успенську церкву, яку розібрано потім р. 1853. Благовіщенську церкву - кам'яну - збудував 1717 р. житель борзенський пан Іван Зинадський; раніш на її місці стояла дерев'яна Воскресенська церква, яку збудував р. 1683 Ніжинський полковник Степан Забіла. Миколаївську кам'яну церкву збудовано р. 1768, дерев'яна Миколаївська церква, що стояла раніше на її місці, згоріла р. 1765. Кам'яну церкву Різдва Христового збудовано р. 1905, на місці її існували по черзі дві дерев'яні Різдвавські церкви, що згоріли: перша - р. 1693, друга - 1755 (разом з Миколаївською), потім кам'яна, що збудована була р. 1788. На Часниківці за Шафонського існувала дерев'яна Василівська церква, збудована р. 1773; сучасну кам'яну збудовано р. 1875. Кам'яну Воскресенську церкву збудували р. 1857 сини борзенського Благовіщенського священика Тимофія Мизка.

Борзенська протопопія існувала вже р. 1658, коли Київським митрополитом Діонісієм Балабаном передана була разом з іншими лівобережними протопопіями Чернігівському архієпископу Лазарю Барановичу. Р. 1692 Борзенську протопопію разом з Глухівською та Конотопською повернуто було Київському митрополитові, в відомстві якого вони перебували до р. 1785, після чого приєднані до Чернігівської єпархії. До Борзенської протопопії належало 1742 р. 43 церкви. Архів Борзенської протопопії переховується при Благовіщенській церкві (справи починаються з середини XVIII ст.). З Борзенських протопопів згадуються по документах: Ілля Єфимович - коло 1686 р., Василь Величковський - 1707 р., син його Федір Величковський - 1733-1744 рр., Іван Дубяньський (брат духівника цариці Лизавети) - 1744-1788 рр.

При встановленні намісництва Борзна попала в число повітових міст Чернігівського намісництва, і з р. 1785 управлялась по «Городовому положенню». При перетворенні Чернігівського намісництва в Малоросійську (1796) і потім Чернігівську (1802) губернії Борзна теж лишилася повітовим містом. На початку 1923 р. при перетворенні повітів на округи Борзна, як невелике місто, що стоїть далеко від залізниці (коло 20 верст), попала в число районних центрів Конотопської округи.

До останнього часу Борзна зберегає вигляд великого українського села; кам'яних будинків і зараз мало, біля третини - під солом'яною стріхою; вулиці вузькі, незабудовані, після дощу - грязь невилазна. Головним заняттям населення лишається по старому хліборобство, промисловість розвинена слабо, торговля теж (головні предмети торгівлі - хліб, тютюн); з кустарних промислів можна одзначити - шевський (в 1862 р. в Борзні було 70 шевців, що виробляли на продаж коло 10.000 пар чобіт). Крім згаданих вище ярмарків, прибавився ще один - Преображенський (6 серпня). Р. 1861 в Борзні нараховувалось коло 7500 душ населення (за іншими відомостями тільки 6000), будинків - 1550, млинів-вітряків - 125; міські прибутки - біля 2000 карб. на рік, видатки теж. Р. 1897 населення - 13276 душ, дворів - 1914; міські прибутки - коло 10000 карб. на рік, видатки теж. Із шкіл у Борзні існували до революції гімназії - хлоп'яча та дівоча (відкриті в XX ст.), школа садівництва й бджільництва (з кінця XIX ст.) та кілька початкових. Зараз - сільсько-господарська профшкола та школи соціалу. Електричне освітлення, 2 парові млини.

Борзна - місце народження славного полковника Білоцерківського Семена Палія. В хуторі Мотронівці під Борзною довго див та помер П.О.Куліш; родичі його жінки Білозерські - борзенські дворяне.

Чернігів. Лютий 1926 р.

Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського НАН України.- Ф.Х. - Спр. 11606. - Арк. 5-11. - Машинопис.

